

ZAMANSIZ BİR TANRI ZATİ NİTELİKLERE SAHİP OLABİLİR Mİ?

Abdulkadir TANIŞ*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 30 Kasım 2023, **Kabul Tarihi:** 24 Mart 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2024, **Atf:** Tanış, Abdulkadir. "Zamansız Bir Tanrı Zatî Niteliklere Sahip Olabilir Mi?". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024): 223-248.

DOI: 10.33415/daad.1398635

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 30 November 2023, **Accepted:** 24 March 2024, **Published:** 31 March 2024, **Cite as:** Tanış, Abdulkadir. "Can a Timeless God Have Personal Properties?". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/1 (March 2024): 223- 248.

DOI: 10.33415/daad.1398635

Öz

Teist gelenek zatî/kişisel olan bir Tanrı tasavvuruna dayanır. Bu geleneğe dair literatür göz önüne alındığında birçok zatî niteliğin Tanrı'ya atfedildiği görülmektedir. Öte yandan, teist geleneğin Tanrı için onayladığı öğretilerden biri O'nun zamanın ötesinde olduğunu söyleyen zamansızlık görüşüdür. Ancak günümüzde zamansızlık karşısında rağbet görmeye başlayan zamansallık görüşü, zamansızlık ve zatî niteliklere sahip olma düşüncelerinin birbiriyle tutarsız olduğunu ileri sürer. Zamansızlığa bu itirazı yöneltenler, zatî niteliklerin zamansal olmayı gerektirdiğini varsayarak zatî olduğu onaylandığında Tanrı'nın zamansal olmasının da kaçınılmaz bir sonuç olacağını ifade eder. Bu çalışmada, ilk olarak, zamansızlığa yönelik bu itiraz eleştirel bir tarzda ele alınarak onun zamansızlığı terk etmemiz için yeterli bir argüman olmadığı iki farklı (anlaşılabilirlik/ilişki kurulabilirlik ile mükemmelliği önceleyen) Tanrı tasavvurundan gelen cevaplar bağlamında müzakere edilecektir. İkinci olarak, bu itiraza verilen cevaplarda, mükemmelliği önceleyen yaklaşımların teistik Tanrı tasavvuru göz önüne alındığında, antropomorfizm tehlikesine karşı daha kabul edilebilir bir yaklaşım sergilediği, aksi durumda günümüz düşüncesinden örneklerin de gösterdiği üzere, oldukça insan benzeri bir Tanrı tasavvuruna doğru gidildiği iddia edilecektir.

* Dr., tanisabdulkadir@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-5564-7384>.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Tanrı'nın Doğası, İlahi Zamansızlık, İlahi Zamansallık.

Can a Timeless God Have Personal Properties?

Extended Abstract

The attribution of personal properties to God constitutes one of the distinctive aspects of the theist tradition. In this respect, God has specific properties that can only be possessed by a person, such as knowing, will, and deciding. On the other hand, God is assumed to be entirely beyond time, that is, timeless. This conception of timelessness has been the primary way of explaining God's relation to time until different alternatives became popular. In contemporary thought, however, the view of temporality, which asserts that God, like other beings, is located in time, has begun to enjoy considerable support. When the background of the popularity of temporality is analyzed, it is clear that there are problems that the proponents of timelessness have difficulty explaining.

One of these problems raised by the proponents of temporality is the claim that the two ideas classically affirmed in theism about the nature of God, namely God's personality and timelessness, are inconsistent. According to this claim, it is impossible to conceive of a deity that timelessly has personal properties. When we consider the elements that point to God's personality, such as intending, willing, and acting, there is no way to explain them convincingly unless we accept Him as temporal. Since such actions require being located in time, it is inevitable that if we are to ascribe personal properties to God, we must regard Him as temporal like other beings.

There are two responses to this objection. The first response argues that the personal properties that are supposed to entail God's temporality can be formulated timelessly. Accordingly, even if it is true that personal properties entail temporality in the human context, we cannot infer from this that they entail God's temporality as well. In this respect, this approach provides a beneficial framework for conceptions of God that admit a broad set of personal properties, particularly the will. Unlike the first, the second response to the objection agrees with the objection's main claim that various personal properties entail God's temporality. Just as these attributes require time for human beings, they also entail God's temporality when attributed to Him. The step to be taken to overcome the objection, then, is to limit these problematic properties as much as possible, in other words, to refrain from attributing them to God.

Although these responses seem to meet the objection, their framework for the conception of God is quite different. Namely, the proponents of the first response ascribe a wide range of personal properties to God based on "similarity" with human beings but argue that these properties can be formulated in a way that is compatible with the idea of timelessness. Their solution in this respect is based on showing that personal properties can be formulated timelessly. Of course, the adequacy of this argument is quite controversial. In addition, it should be emphasized that many thinkers who defend God's personality agree with the claim that God's personal properties and timelessness are incompatible and set aside timelessness. Therefore, it is unsurprising that those who reject classical doctrines such as timelessness and immutability are among the thinkers who vigorously defend God's personal properties in contemporary thought. On the other

hand, those who hold to the second response are careful about attributing personal properties to God based on "difference." Since they do not predict the properties that pose a problem, especially regarding timelessness, in the conception of God, they meet the objection. Attributing fewer personal properties to God naturally makes it easier to handle the problem since personal properties are at the root of the problem.

Regarding what the two responses prioritize in the conception of God, it should be emphasized that the first response takes the conception of an "understandable and relatable" God as its focus. In contrast, the second response takes "perfection". Since it is assumed that we can only talk about and relate to a being about whom we know, the first response provides a basis for this by attributing various personal properties to Him based on human experience. However, at this point, taking human attributes as a reference point indirectly opens the door to an anthropomorphic conception of God in many ways. When the relevant literature on the subject is considered, it is seen that although God's timelessness and personal properties were defended together in the classical period, the proponents of personal properties gradually abandoned doctrines such as timelessness in the modern period. This is because the logical clarity of the individual properties attributed to God requires interpretation based on human experience. The result is an understanding of God that is more human-like, which creates a conception of God that is more relatable to human beings. In contrast, the second response focuses on His difference from the created being to protect its perfection as much as possible. Given the created being's temporal, changeable, finite nature, it seems a natural consequence to focus on how the perfect being differs from it. Therefore, when we remember that perfection is at the center of the theist conception of God, it can be concluded that these considerations will protect one from an anthropomorphic approach to the nature of God.

Keywords: Philosophy of Religion, The Nature of God, Divine Timelessness, Divine Temporality.

Giriş

Tanrı'ya çeşitli zatî (*personal*) niteliklerin atfedilmesi teist geleneğin ayırt edici yönlerinden birini oluşturmaktadır. Bu açıdan teizmin Tanrı tasavvurunu göz önüne aldığımızda, O ancak bir zatın veya kişinin sahip olabileceği bazı nitelikler sergiler. Bunlar her şeyi bilmeden irade etmeye, kudret sahibi olmadan bazı ahlaki özellikler göstermeye kadar önemli bir nitelikler kümesini kapsar. Teistik tasavvura sahip dinlerin kutsal kitaplarında bu niteliklerin çok farklı örneklerini bulmak mümkündür. Söz konusu metinlerde, affetme, cezalandırma, vahiy ve peygamber gönderme, görme ve işitme vb. yönleriyle karşımızda tam anlamıyla zatî nitelikler sergileyen bir yaratıcı tasviri mevcuttur. Bu nokta, teist geleneğin içinde, sahip oldukları değişik felsefi sezgilerden hareketle farklı Tanrı tasavvurları inşa eden muhalif ekoller için de doğrudur.

Teizmde zatî niteliklerin atfedildiği Tanrı, diğer taraftan zamansal olan ve sürekli olarak değişen âlemle ilişkili olduğu hâlde tamamen zamanın ötesinde varsayılmaktadır. Zamansızlık olarak isimlendirilen bu görüşe göre, Tanrı yaratılmış varlıklardan farklı olarak tamamen zamanın dışında kabul edilmektedir. Zamansızlık anlayışı, günümüz din felsefesi literatüründe farklı alternatifler rağbet görmeye başlayınca kadar Tanrı'nın zamanla ilişkisini açık kılmada temel görüş olmuştur. Ancak özellikle çağdaş Batı din felsefesi literatürü göz önüne alındığında, Tanrı'nın da diğer varlıklar gibi zamanın içinde yer aldığı ileri süren zamansallık görüşü önemli bir destek görmeye başlamıştır. Zamansallık görüşüne göre, Tanrı'nın varlığının bir başlangıcı ve sonu olmasa da O, zamansal bir şekilde sonsuz olarak mevcuttur. Diğer bir deyişle, zamansallık görüşü Tanrı'nın zamanın her anında var olarak zamanı tecrübe ettiğini iddia eder. Zamansallığın rağbet görmesinin arka planı irdelendiğinde, genellikle, zamansızlık görüşünü savunanların açıklamakta güçlük çektiği problemlerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Zamansallık görüşü, söz konusu problemleri hareket noktası olarak kabul edip kendisini temellendirmek için bunlara bir gerekçe olarak başvurmaktadır.

Zamansallık taraftarlarınca gündeme getirilen bu problemlerden biri de, teizmde klasik olarak Tanrı'nın doğası konusunda tasdik edilen iki düşüncenin, yani Tanrı'nın zatî niteliklere sahip olmasıyla zamansız olmasının birbiriyle tutarsız olduğu ve bunların birlikte savunulamayacağı iddiasıdır. Bu iddiaya göre, zamansız bir şekilde zatî nitelikler sergileyen bir Tanrı tasavvuru imkânsızdır. Çünkü bir eyleme niyetlenme, irade etme, eylemde bulunma gibi Tanrı'nın zatî niteliklere sahip bir varlık olduğuna işaret eden öğeleri göz önüne aldığımızda, O'nu zamansal kabul etmedikçe bunları ikna edici bir şekilde açıklamanın yolu yoktur. Bu tür eylemler zamanın içinde yer almayı gerektirdiği için, kendisine zatî nitelikler atfedeceksek Tanrı'yı da diğer varlıklar gibi zamansal kabul etmemiz kaçınılmazdır.

Bu çalışmanın amacı, Tanrı'nın zamansız ve zatî niteliklere sahip olmasının birbiriyle tutarsız olduğu iddiasını eleştirel bir tarzda analiz etmektir. Bu analizi yapabilmek için öncelikle, konunun temel çerçevesini belirleme mahiyetinde, Tanrı'nın zatî niteliklere sahip olmasından ne anlaşıldığı/anlaşılması gerektiği kısaca irdelenecektir. Daha sonra, zamansızlık öğretisi tanımlanarak zatî nitelik-

lere sahip olmayla zamansızlığın birbiriyle tutarsız olduğu itirazı etraflıca ortaya konulacak ve onun eleştirel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Çalışmada ilk olarak, itiraza karşı anlaşılabilirlik/ilişki kurulabilirlik ile mükemmelliği önceleyen Tanrı tasavvurları tarafından ortaya konulan iki farklı cevap değerlendirilecektir. Bu cevaplardan birincisi, zamanı gerektirdiği düşünülen niteliklerin zamansız bir şekilde tasarlanabileceğini, ikincisi ise Tanrı'ya sınırlı zatî nitelikler atfetme yoluyla itirazın karşılanabileceğini ifade eder. Çalışmada daha sonra, itiraza yönelik ikinci yaklaşımın antropomorfik bir Tanrı tasavvuruna düşme riski içerdiği iddia edilecektir.

Tanrı'nın Zatî Nitelikleri

Teist gelenek içerisinde genel olarak Tanrı'ya zatî niteliklerin birçok farklı örneği atfedilmektedir. O'nun bilme, yaratma, irade etme, görme, işitme, dualara cevap verme, vahiy gönderme gibi, yalnızca bir zata atfedilebilecek değişik nitelikleri farklı bağlamlarda gündeme getirilmektedir. Tanrı'ya bu şekilde zatî nitelikler atfetmenin bazı gerekçelerine işaret edilebilir. İlk olarak, kutsal metinlerde Tanrı'nın bir zat olarak betimlendiği görülmektedir. Bu metinlere göre O insanlarla sözleşmeler yapmakta, onlara çeşitli karşılıklar vermekte, onlarla konuşmakta, onları görüp duymakta ve bu yönüyle söz konusu metinler tam anlamıyla bir zat olan Tanrı tasavvuru sunmaktadır. İkinci olarak, teist gelenekte kabul gören vahiy anlayışı zatî niteliklere sahip bir Tanrı'yı ima etmektedir. Çünkü bir konuşma tarzı olarak vahiy ancak iki kişinin iletişimi olarak mümkün olabilmektedir. Üçüncü olarak, ibadet ve dua edilen bir varlık tasavvuru zatî olan bir Tanrı'yı gerektirmektedir.¹ Kısaca ifade etmek gerekirse, teizmde varsayılan buna benzer birçok düşünce zatî niteliklere sahip bir Tanrı'nın varlığına işaret etmektedir.

Peki, Tanrı için zatî bir nitelik neyi ifade etmektedir? Ya da belki daha temel bir soru olarak, kendisi bir zat olduğu için mi biz Tanrı'ya zatî nitelikler atfedebiliyoruz? Bu sorulara cevap verebilmek adına öncelikle zat kavramı hakkında birkaç noktanın altını çizmek gerekir. İlk başta, bu çalışmada zat kavramının kullanımı, insan için kullandığımız "kişi" manasında *belirli/sınırlı* bir tarzda

¹ Gary Legenhausen, "Is God a Person?", *Religious Studies* 22/3-4 (1986), 311-316; Recep Kılıç, "Kur'an'da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine", *Kur'an'ı Anlamanın Fikrî Arkaplanı: Varlık, Bilgi, İnsan* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 198-206.

ele alınmaktadır. Zat kavramının geniş bir kullanım alanının olduğunu düşündüğümüzde, burada ona yalnızca kişiyi veya kişisel olanı belirtmek için başvurulduğunun altını çizmek önemlidir.² Kişi anlamında düşünüldüğünde, felsefede zat kavramının nasıl tanımlanacağına son derece büyük anlaşmazlıklara neden olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, yapılan bu tanımlamaların çoğunluğunun merkezinde, özellikle modern dönemde, bilinç kavramının bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin, böyle bir tanımlama, zihinsel ve fiziksel nitelikler arasında bir ayrım öngören P. F. Strawson'da görülmektedir. Ona göre, zat dediğimiz şey, bu iki yüklem türünü, yani hem bilinç durumlarıyla hem de maddi özelliklerle ilgili yüklemeleri yükleyebildiğimiz varlığı belirtir. Bu anlamda, “siyah saçlıdır”, “yetmiş kilo ağırlığındadır” şeklindeki ifadeler fiziksel/maddi yüklemeleri belirtirken, “inanır”, “düşünür” tarzındaki ifadeler zihinsel yüklemeleri dile getirir.³ Dolayısıyla, zat bu iki yüklem türünü birlikte atfedebildiğimiz varlık anlamına gelmektedir. Benzer bir yaklaşım, zat kavramı için yine bilinci ön plana çıkaran Daniel Dennett tarafından savunulmaktadır. O, zat kavramı için zorunlu ve birbirine bağlı olan altı şart saymaktadır. Bunlar rasyonel olma, niyetsel yüklemeler atfedilebilme, diğerleri tarafından bilinç sahibi olarak kabul edilme, diğerlerini bilinç sahibi olarak kabul edebilme, sözel iletişim kurabilme, kendi bilincinin farkında olma gibi tamamen bilinci merkeze almaktadır.⁴

228 | db

Sorduğumuz soruya tekrar dönersek, bizim Tanrı'ya zatî nitelikler atfetmemizin temelinde ne yatmaktadır? Acaba Tanrı'yı bir zat olarak tasarlayabilir miyiz? Bu soruya olumlu cevap verenlerden biri olan Richard Swinburne'e göre “Tanrı'nın bedensiz bir kişi olduğu” düşüncesi teizmin en temel iddialarından birini dile getirmektedir.⁵ O bir teistin Tanrı kavramının “*ezelî, özgür, her şeyi yapmaya kadir, her şeyi bilen, mükemmelen iyi, insanın ibadet ve itaati-*

² Bu noktada, İslam düşüncesinde klasik metinlerde sıkça kullanılan zat kavramının kişi anlamından ziyade bir varlığın özü, cevheri, hakikati gibi daha geniş bir manada ele alındığını ifade etmek gerekir. Bk. Osman Demir, “Zât”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Kasım 2023). O yüzden, klasik metinlerde Tanrı'nın zatından yoğun bir şekilde bahsedilse de çoğu durumda bu kullanımın burada ele alacağımız kişi anlamında olmadığını hatırlamak faydalı olacaktır.

³ Peter F. Strawson, *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics* (London: Routledge, 1959), 101-104.

⁴ Daniel C. Dennett, “Conditions of Personhood”, *The Identities of Persons*, ed. A. O. Rorty (Berkeley: University of California Press, 1976), 177-178.

⁵ Richard Swinburne, *The Coherence of Theism* (Oxford: Clarendon Press, 1993), 101.

nin uygun nesnesi, âlemin yaratıcısı ve muhafaza edicisi, bedensiz (yani bir ruh (spirit)) bir kişi”⁶ anlayışına dayandığını ve bu anlamda Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin teist olarak adlandırıldığını ifade eder. Sonrasında Strawson’un fiziksel ve zihinsel yüklem arasında yaptığı ayrıma referansta bulunarak bedensiz bir varlığın salt zihinsel yüklemere sahip olarak bir kişi olup olamayacağını sorgular. Akıl yürütmesinde, bedensiz bir kişinin varlığı önünde herhangi bir mantıksal engelin olmadığını çeşitli örnekler üzerinden göstermeye çalışarak bu kavramın tutarlı olduğunu savunur.⁷ Swinburne’nün bu düşüncesi, Tanrı’nın bedensiz/cisimsiz bir zat olarak tasarlanması örneği olarak literatürde sıklıkla referans gösterilmektedir. Yukarıdaki soruya olumlu cevap veren diğer bir örnek Peter Van Inwagen’dır. O, Tanrı’yı “sen (thou)” olarak seslenebildiğimiz kişi olarak düşünür. Ona göre, biz Tanrı’yı “sen” olarak hitap edebileceğimiz bir zat olarak kabul ederiz. O her ne kadar kişilikle ilgili detaylı bir açıklama yapmayacağını söylese de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi teist dinlerde Tanrı’nın zat olarak algılandığını ve bu açıdan, onların Tanrı’yı zat olmayan (*impersonal*) şeklinde benimseyen Hinduizm gibi dinlerden ayrıldığını ifade eder.⁸

Bu örneklerde Swinburne ve Van Inwagen, teizmde Tanrı’nın bir zat/kişi olarak tasarlandığını iddia etse de bunun söz konusu düşünce geleneği içinde genel kabul gören bir yaklaşım olmadığını belirtmek mümkündür. Başka deyişle, teizm içerisinde Tanrı’ya çeşitli zatî nitelikler atfedilmiş olsa bile, genellikle O’nun bir zat olduğu düşüncesi kabul görmemiştir. Bunun temel nedeni Tanrı’yı zat olarak tasarlamının antropomorfik imalarıdır. Çünkü bir zat olduğunu söylemek Tanrı’nın insana benzerliğini ön plana çıkardığı için hoş karşılanmamış ve yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. John Hick’e göre, “teologların çoğunluğu “bir zattan/kişiden” ziyade “zatî/kişisel” şeklinde Tanrı hakkında konuşur. Çünkü önceki ifade [zat/kişi] yüceltilmiş bir insan bireyinin resmini akla getirir”⁹.

⁶ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 1.

⁷ Swinburne, *The Coherence of Theism*, 101-108.

⁸ Peter Van Inwagen, *The Problem of Evil* (Oxford: Clarendon Press, 2006), 20-21.

⁹ John H. Hick, *Philosophy of Religion* (New Jersey: Prentice-Hall, 1990), 11. Ayrıca bk. Peter A. Bertocci, *Introduction to the Philosophy of Religion* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1951), 306. Tanrı’yı bir kişi olarak niteleyen Bertocci, antropomorfizm suçlamasına karşın, meşru ve meşru olmayan antropomorfizm arasında bir ayrım ön-görerek bu itiraza cevap vermeye çalışmaktadır. Ona göre, insanın çeşitli sınırlara, deriye, kaslara vb. sahip olmaksızın kişi olamayacağı düşüncesinden Tanrı’nın da bir bedene sahip olmaksızın kişi olamayacağı sonucunu çıkartmak meşru olmayan antro-

Tabii, Hick'in bu ifadeleri dikkatimizi konuyla ilgili başka bir kavrama, yani zatî/kişisel (*personal*) kavramına çekmektedir. Teist düşüncede her ne kadar Tanrı'nın bir zat/kişi olarak düşünülmesi reddedilmiş olsa da O'na yönelik zatî/kişisel kavramının kullanımında büyük bir problem görülmemiştir. Tabii burada (i) Tanrı bir zattır ile (ii) Tanrı zatîdir arasında bir farklılığın öngörüldüğü muhakkaktır. Peki, bu ikisi arasında nasıl bir fark vardır? Kısaca ifade etmek gerekirse, zat olduğunu söylemek Tanrı'nın insana benzer şekilde bir kişi olduğunu kabul etmektir ve bu yönüyle, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, antropomorfik imalarından dolayı reddedilmiştir. Bundan farklı olarak, Tanrı'nın zatî olduğunu söylemek ise, yalnızca, insan için kullandığımız bazı yüklemelerin O'na da uygulanabilir olduğunu onaylamaktır. Tabii, bu zayıf anlamında düşünüldüğünde, zatî olduğunu söylemek artık Tanrı'nın bir zat olduğunu söylemek anlamına gelmeyecektir.¹⁰ Bu tür bir yöntem, insandan hareketle bir benzerliği ön plana çıkardığı için Tanrı hakkında konuşabilmeyi mümkün kılmaktadır. Örneğin, insanda olduğu üzere, Tanrı'ya bilme, irade etme, konuşma (vahiy), yaratma, karşılık verme şeklindeki nitelikler atfedilerek O'nun nasıl bir varlık olduğu açık kılınmaya çalışılmıştır. Bu zayıf, yani insan için kullanılan çeşitli yüklemelerin Tanrı için de uygulanabilir olması anlamında Tanrı'nın zatî olduğu düşüncesi ise genel olarak teistler tarafından benimsenmektedir.¹¹ Bununla birlikte, işaret ettiğimiz bu ayrımın

230 | db

pomorfizmin bir örneğidir. Ancak insan tecrübesinden hareketle Tanrı'nın mükemmel bir zihin olduğunu söylemek böyle değildir. Çünkü bu tür bir iddia için elimizde daha güçlü kanıtlar olduğundan, bu analogi yoluna başvurmanın meşru antropomorfizmin bir örneği olduğunu söyleyebiliriz: Bertocci, *Introduction to the Philosophy of Religion*, 306-308. Öte yandan, bir zat olarak Tanrı düşüncesinin, üçlemeyi oluşturan "kişileri" ve İsa'nın kişiliği gibi meseleleri göz önüne aldığımızda, özellikle Hıristiyan gelenek bağlamında anlam bulduğunun altını çizmek gerekir.

¹⁰ Elizabeth Burns, "Classical and Revisionary Theism on the Divine as Personal: A Rapprochement", *International Journal for Philosophy of Religion* 78 (2015), 152-154; Legenhausen, "Is God a Person?", 307-308.

¹¹ Kılıç, "Kur'an'da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine", 198-206; Legenhausen, "Is God a Person?", 308. Legenhausen, üçleme anlayışından hareketle Hıristiyanlıkta Tanrı'nın kişi olarak kabul edilmesinin yaygın olduğunu, buna karşın İslam düşüncesinde ise bu tür bir Tanrı tasavvurunun bütünüyle reddedildiğini ifade ederek *zatî olmayan* (impersonal) bir Tanrı kavramının hedeflendiğini iddia etmektedir: Legenhausen, "Is God a Person?". Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, üçlemeyi oluşturan "kişilerin" ve ayrıca İsa'nın kişiliğini göz önüne aldığımızda, literatürdeki çalışmaların da gösterdiği üzere Hıristiyanlıkta bir "kişi olarak Tanrı" vurgusunun daha baskın olduğunu söylemek önemli ölçüde doğru görünmektedir. Tabii, Hıristiyanlıkta Tanrı'nın zat olarak kabulünün birçokları tarafından sembolik olarak alındığını unutmamak gerekir. Örnek bir çalış-

literatürdeki her örnek için işlevsel olacağını varsaymak fazlaca iyimser bir düşünce olacaktır. Çünkü literatürdeki örneklere bakıldığında, birçok örnekte zat kavramının burada yaptığımız ayırım bağlamında zatî anlamında kullanıldığına şahit olmak mümkündür. İfade edilen bu nokta konuyla ilgili literatürde tam anlamıyla bir kavram birliğinin olmadığını göstermektedir. Diğer yandan, düşünürlerin zatî nitelikleri Tanrı'ya atfederken bu niteliklerin tam olarak nasıl yorumlanması gerektiği noktasında birbirinden oldukça farklı görüşlerin olduğu iyi bilinmektedir. Söz gelimi bazı düşünürler zatî nitelikleri yorumlamak için sembolik veya metaforik bir yola başvururken bazıları analogik akıl yürütmeyi işe koşturmaktadır. O yüzden, konumuzla ilgili zat, zatî, zatî nitelik kavramlarında birçok tartışmalı noktanın ve farklı yorumun bulunduğunu akılda tutarak, çalışmamızın temel argümanını irdeleyebilmek adına teist düşüncede en azından Tanrı'nın zatî bir varlık olarak öngörüldüğünü belirtebiliriz. Aşağıda çalışmamızın konusunu oluşturan zamansızlıkla zatî olmanın tutarsız olduğu iddiasını ele alırken, argümanın ortaya konulmasında genel olarak zat ile zatî arasında bir ayırım gözetilmeyecek ve zatî nitelik olarak ifade edilen öğelere yönelik itirazlar ele alınacaktır. Ancak argümana verilen cevaplar noktasında kavramlara yüklenen anlamlar son derece önemli olduğu için, gerekli görülen yerlerde bunların nasıl yorumlandığıyla ilgili bazı hususlar vurgulanacaktır.

Zamansızlık ve Zamansallık

Klasik teist düşüncede Tanrı'nın doğasıyla ilgili genel kabul gören öğretilerden biri de zamansızlık düşüncesidir. Bilindiği üzere, bu gelenek içerisinde zamanla ilişkisini belirleme açısından Tanrı ezeli olarak nitelendirilmektedir. Her ne kadar bununla Tanrı'nın zamansal olarak bir başlangıcının veya sonunun olmadığı ya da sonsuz olduğu kastedilse de ezellikten tam olarak ne anlaşılması gerektiği hususunda birbirine karşıt yorumlar söz konusudur. Buna rağmen, ezellikle ilgili klasik dönemde hâkim olan yorumun za-

ma için bk. Adrian Thatcher, "The Personal God and a God Who is a Person", *Religious Studies* 21/1 (1985). Diğer taraftan, İslam düşüncesinde hem kutsal metin hem de gelenek dikkate alındığında Tanrı'ya çok çeşitli zatî niteliklerin atfedildiği açıktır. Ancak bu nitelikler birçok bağlamda literal olmaktan ziyade sembolik ya da analogik bir çerçevede değerlendirilmektedir. Bunlar her ne kadar farklı şekilde yorumlansa da, İslam düşüncesinde Tanrı'ya atfedilen bu niteliklerin zamansızlık ve değişmezlik konusunda problem yarattığı -Gazzâlî'yle (1058-1111) filozoflar arasında irade üzerine ortaya çıkan tartışmada görüldüğü üzere- açıktır.

mansızlık olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zamansızlık görüşü temel olarak Tanrı'nın zamanın ötesinde/dışında olduğunu ileri sürerek herhangi bir zamansal kavramı O'nun için düşünmenin mümkün olmadığını onaylar. Ezeliliğin zamansızlık yorumu denince genelde ilk akla gelen tanımlamalardan biri Boethius'un (475-526) "*ezelilik, sınırsız bir yaşama mükemmel, eş zamanlı ve bütün olarak sahip olmaktır*"¹² şeklindeki meşhur tanımıdır. Ona göre, zamansızlığı daha iyi anlamak için, onu hayatını zaman içinde yaşayan varlıklarla karşılaştırmak gerekir. Hayatını zaman içinde yaşayan varlıklar, geçmişten geleceğe doğru ilerlemekte ve yaşamlarının sadece "şimdi" dediğimiz kısmını kuşatmaktadır. Çünkü onlar için geçmiş artık geride kalmış ve gelecekte ne olacağına dair onların bir fikirleri yoktur. Zaman içinde yaşamını sürdüren varlık sonsuz olarak var olsa bile, geçmişini arkada bıraktığı ve geleceğe doğru hareket ettiğinden yaşamının bütününe kuşatamamaktadır ve bundan dolayı onu ezeli/zamansız olarak nitelemek mümkün değildir. Zamansal varlıkların aksine, zamansız olan Tanrı bütün yaşamına ezeli bir şimdi (*eternal present*) olarak eksiksiz bir şekilde sahiptir.¹³

232 | db

Zamansızlık öğretisini, Nelson Pike'a göre, birbiriyle yakın ilişkili olan iki düşünce üzerinden anlamlandırmak mümkündür. Birinci düşünce olarak, "*Tanrı eğer zamansızsa, O herhangi bir süreye, yani zamansal bir uzama sahip değildir*"¹⁴. Buna göre, zaman içinde yer alan varlıklardan her birinin zamansal bir tarihi vardır ve bundan dolayı onlar zamanda yayılmış bir şekilde bulunmaktadır. Örneğin, 1910'da doğup 1945'te ölen bir kişiyi düşündüğümüzde, onun yaşamı bu yıllar arasına yayılmış bir şekilde varlık kazanmıştır. Bunun aksine, zamansız bir tarzda var olan Tanrı herhangi bir zamansal uzamda yayılmış olarak bir yaşama sahip değildir ve bu anlamda O'nun için bir tarih düşünmek imkânsızdır. İkinci düşünce olarak, "*Tanrı eğer zamansızsa, O zamansal bir konuma da sahip değildir*"¹⁵. Bu düşünce zaman içinde yer alan varlıkların kendilerine zamansal olarak işaret edebileceğimiz bir konuma sahip olduklarını ifade eder. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu 1923 yılında yer almakta olup bu tarih Osmanlı Devletinden sonra fakat II. Dünya Savaşından öncedir. Bu şekilde, zaman içindeki bütün

¹² Boethius, *The Consolation of Philosophy*, İng. çev. David R. Slavitt (Cambridge: Harvard University Press, 2008), 168.

¹³ Boethius, *The Consolation of Philosophy*, 168-169.

¹⁴ Nelson Pike, *God and Timelessness* (London: Routledge and Kegan Paul, 1970), 7.

¹⁵ Pike, *God and Timelessness*, 7.

varlıklara zamansal konum atamak mümkündür. Bunun aksine, Tanrı'yı düşündüğümüzde, "O, II. Dünya Savaşından önce vardı" örneğinde olduğu gibi O'na herhangi bir zamansal konum atamak mümkün görünmemektedir. Diğer yandan, belirtilen bu iki nokta, zamansal ifadelerin Tanrı için uygun bir şekilde kullanılmayacağına da işaret etmektedir.¹⁶

Zamansızlık görüşü modern döneme kadar hâkim görüşken, özellikle çağdaş Batı din felsefesi literatüründe bu tablo tersine dönerek zamansallık görüşü öne çıkmaya başlamıştır. Zamansallık görüşü, zamansızlığın aksine, Tanrı'nın diğer varlıklar gibi zamanın içinde olduğunu ileri sürer. Ancak O, zamanın her anında var olarak ileriye ve geriye doğru sonsuz bir şekilde mevcuttur. Şüphesiz zamansallık görüşünün rağbet görmeye başlamasında zamansızlık görüşünün yüz yüze kaldığı sorunların önemli bir payı vardır. Brian Leftow'un vurguladığı gibi, Tanrı'nın değişim içerisinde olan âlemle nasıl aktif bir ilişki kuracağı, böyle bir âlemde nasıl eylemde bulunacağı ya da bu âlemi nasıl bileceği gibi problemler zamansızlık görüşüyle teizmin temel iddiaları arasında büyük bir gerilim yaratmıştır. Çünkü teizm bir taraftan Tanrı'nın değişen âlemi bildiğini ve ona yönelik eylemlerde bulunduğunu kabul ederken, diğer taraftan O'nun zamansız olduğunu ileri sürmektedir. Günümüz düşüncesinde ise, bunların birbiriyle bağdaşmaz öğeler olduğu onaylanarak zamansızlığın modası geçmiş bir metafiziksel yük ve bundan dolayı tamamen gereksiz bir öğreti olduğu kabul görmektedir.¹⁷

Zamansızlık ve Zatî Nitelikler

Zamansallığı savunanların kendi pozisyonlarını güçlendirmek için başvurdukları önemli gerekçelerden biri de Tanrı'nın zatî niteliklere sahip olmasıyla zamansız olması arasında bir tutarsızlığın olduğu iddiasıdır.¹⁸ Bu iddia, temel olarak zatî niteliklere sahip bir varlığın zamansız olamayacağını vurgulayarak, bu tür nitelikler Tanrı'ya atfedilecekse, aynı zamanda O'nun zamansal olduğunun

¹⁶ Pike, *God and Timelessness*, 7-8. Ezelilikle ilgili bazı Türkçe çalışmalar için bk. Engin Erdem, *İlâhî Ezelilik ve Yaratma Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006); Zikri Yavuz, *Tanrı, Ezelilik ve Zaman* (Ankara: İlahiyât, 2018).

¹⁷ Brian Leftow, *Time and Eternity* (Ithaca: Cornell University Press, 1991), 3.

¹⁸ DeWeese bu iddianın zamansallığı savunanların en başta gelen argümanlarından biri olduğunu ifade eder: Garrett J. DeWeese, *God and the Nature of Time* (Burlington: Ashgate, 2004), 207.

da onaylanması gerektiğini söyler. Bu düşünceyi ilk defa dile getirenlerden biri olan Robert C. Coburn onu şöyle ifade eder:

“Kuşkusuz, diğer şeylerin yanı sıra, şunlardan en azından bazısını (mantıksal olarak) yapabilmesi, herhangi bir şeyin kişi olmasının zorunlu koşuludur: Hatırlama, öngörme, tefekkür etme (reflecting), müzakere etme (deliberating), karar verme, niyet etme ve kasıtlı olarak eylemde bulunma. Bunun neden böyle olduğunu görmek için kişinin kendisine, zorunlu olarak, ifade edilen kapasitelerin bütününden yoksun olan bir varlığın, akla gelebilir her koşul altında, bir kişi olarak düşünülüp düşünülmeyeceğini sorması gerekir. Fakat şimdi ezeli [zamansız] bir varlık, bunların bir varlık tarafından gerçekleştirilmesinin açıkça o varlığın zaman içinde olmasını gerektirmesinden dolayı, zorunlu olarak bu kapasitelerin bütününden yoksun olacaktır. Neticede, tefekkür ve müzakere etme zaman alır; karar verme genellikle belirli bir zamanda meydana gelir- ve her durumda “Sen (ya da o, onlar) ne zaman karar verdin?” sorusunu sormak her zaman anlamlıdır; hatırlama, hatırlamayı gerçekleştiren varlık bir geçmişe sahip olmadıkça imkânsızdır vb. Bu yüzden, ezeli bir varlığın kişi olamayacağı açıktır.”¹⁹

234 | db

Buradaki ana düşünceye göre, zatî olan bir Tanrı kabul edilecekse o zaman O’ndan bir zatın/kişinin sahip olduğu nitelikleri sergilemesi beklenir. Bir zata atfettiğimiz nitelikler ise genel olarak hatırlama, müzakere etme, niyet etme, karar verme, eylemde bulunma gibi ancak zaman varsayıldığında bir anlamı olan öğelerdir. Ancak Tanrı zamansız olarak varsayıldığı için, O’nun zamansız bir varlık olarak sayılan öğeleri gerçekleştirebilmesi imkânsızdır.

Benzer bir akıl yürütmeyi, bilinci temel aldığımızda zatî olan bir Tanrı’nın zamansal olması gerektiğini ileri süren John R. Lucas dile getirmektedir. O bu iddiayı “*Zamansallığını inkâr etmek, zatîliğin hangi anlamını alırsak alalım, Tanrı’nın zatî olduğunu inkâr etmektir. Zat olmak bilinç yetisine sahip olmaktır ve bilinç sahibi olmak zamanın geçişinin farkında olmaktır*”²⁰ şeklinde açıklamakta-

¹⁹ Robert C. Coburn, “Professor Malcolm on God”, *Australasian Journal of Philosophy* 41/2 (1963), 155.

²⁰ John R. Lucas, “The Temporality of God”, *Quantum Cosmology and The Laws of Nature: Scientific Perspectives on Divine Action*, ed. R. J. Russell, N. Murphy ve C. J. Isham (Berkeley, California: The Center for Theology and the Natural Sciences, 1996), 235.

dır. Aynı noktayı, Boethiusçu zamansızlık tanımını sertçe eleştirdiği yerde Richard Gale de şöylece gündeme getirmektedir:

“Tanrı sınırsız bir yaşama sahiptir ve bu yüzden canlı ve bir zihne sahip olmalıdır; fakat bu yaşama bütün olarak bir defada sahiptir. Bu yüzden, O zamansal ardılık ve sürenin herhangi bir türünü içermeyen bir çeşit zihinsel bir yaşama sahip olmalıdır. Bununla ilgili söylenebilecek en yerinde şey, bu ifadelerin gündelik dilde ifade ettikleri açısından anlamı olmayan mistik kökenli ifadeler olduklarıdır. Belki de zamansız bir zihnin saçmalığını göstermenin en hızlı ve doğrudan yolu şöyle olabilir: Bir zihin bilinçlidir ve bilinçlilik zamansal olarak yayılmış bir süreçtir.”²¹

Hem Lucas hem Gale’in burada vurguladığı esas nokta, kişiliğin bilince referansla açıklanmasını temel aldığımızda, bilinç sahibi olmak zamansal olmayı gerektirdiği için, önümüzde Tanrı’nın zamansallığını onaylamak dışında bir seçenek kalmamaktadır. Dolayısıyla, bu akıl yürütmeye göre Tanrı’nın zamansızlığıyla zatî niteliklere sahip olmasının tutarsız olduğu sonuç olarak ortaya çıkar.

db | 235

Bu akıl yürütmelerde zamansızlık muhaliflerinin “zamansız zat” düşüncesine saldırdıklarını düşünen William L. Craig, onların zatî niteliklerin zamansız bir varlık tarafından sergilenmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaya çalıştıklarını belirtmektedir. Çünkü zamansız olarak zatî niteliklere sahip olmanın mümkün olmadığı temellendirilebilirse, o zaman Tanrı’nın zatî olmasıyla zamansızlığının tutarsız olduğu gösterilmiş olacaktır. Craig bu noktada argümanı şu şekilde formüle etmektedir:

“Aslında ilahi zamansızlık karşıtları şu iki önermenin kabaca mantıksal olarak uyumsuz olduğunu ileri sürer:

- 1-Tanrı zamansızdır.
- 2-Tanrı zatîdir.

Söz konusu uyumsuzluğu temellendirmek için, bu filozoflar, x, y ve z’nin kesin belirlenmiş niteliklerle yer değiştirildiği yerde, şunun zorunlu olarak doğru olduğunu göstermeye çalışır:

- 3-Tanrı zamansızsa x, y ve z niteliklerini örneklemez.

²¹ Richard M. Gale, *On the Nature and Existence of God* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 52.

4-Tanrı x, y ve z niteliklerini örneklemiyorsa O zatî de-
ğildir.”²²

Argümana göre, zatî niteliklerle zamansızlığın tutarsız olmasının nedeni, Tanrı’ya atfedilen bazı zatî niteliklerin zamansız bir varlık tarafından sahip olunmasının mümkün görülmemesidir. Çünkü bu tür nitelikler zaman gerektiren nitelikler olduğu için, Tanrı bunlara sahip olacaksa, bu durumda O’nun zamansal olması gerekmektedir.

Tanrı’nın zatî olmasıyla zamansızlığının tutarsız olduğunu ileri süren bu argümanın merkez noktasını, Tanrı için öngörülen zatî niteliklerin zamansallığı gerektiren öğeler olduğu düşüncesi oluşturmaktadır. Peki, burada müzakere edilen Tanrı’nın zatî nitelikleri niçin zamansal olmayı gerektirmektedir? Bunun sebebini görmek için söz konusu nitelikleri biraz irdelemek gerekir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, yukarıda Coburn tarafından zikredilen bazı örnekler bir teist tarafından Tanrı’ya kolayca atfedilmeyecek nitelikleri dile getirmektedir. Hatırlama, müzakere etme, öngörme gibi örnekler bu açıdan bir teist Tanrı tasavvuru için uygun görülmeyecek niteliklerdir. Tabii ki bunların zamansal olmayı gerektiren nitelikler olduğu doğrudur. Örneğin, hatırlama, geçmişte öğrenilen veya tecrübe edilen bir olgunun zihin tarafından düşünülmesidir. Dolayısıyla, hatırlamanın olabilmesi için kişinin bir “geçmişe sahip” olması, yani zamansal olması şart görünmektedir. Benzer şekilde, müzakere etme, bir karara varabilmek için bir konu lehindeki veya aleyhindeki gerekçelerin zihinsel bir değerlendirme sürecinden geçirilmesi olduğu için yine zaman gerektiren bir süreçtir. Ancak teist düşüncede Tanrı’nın mutlak alim olarak varsayıldığını düşündüğümüzde, O’nun bu sayılan niteliklerin hiçbirine ihtiyacı olmayacaktır.²³ Çünkü mutlak alim olan bir varlık hatırlama, düşünme, müzakere etme gibi süreçlere gerek duymadan her şeyi ayrıntılarıyla birlikte mükemmelen bilecektir. Diğer bir ifadeyle, Tanrı, bu süreçler neticesinde sahip olacağı bilgiyi zaten baştan bildiği için bunlar mutlak

²² William L. Craig, “Divine Timelessness and Personhood” (Erişim: 20.11.2023). Diğer bir argüman için bk. Gregory E. Ganssle, “Introduction”, *God and Time: Essays on the Divine Nature*, ed. G. E. Ganssle ve D. M. Woodruff (Oxford: Oxford University Press, 2002), 8.

²³ Krş. Pike, *God and Timelessness*, 123-125; William E. Mann, “Simplicity and Immutability in God”, *The Concept of God*, ed. Thomas V. Morris (Oxford: Oxford University Press, 1987), 258; William L. Craig, *Time and Eternity: Exploring God’s Relationship to Time* (Illinois: Crossway Books, 2001), 84-85.

alim bir varlık bağlamında özünde anlamsız olan niteliklerdir. Bu durumda, teist düşüncede Tanrı'nın mutlak alim kabul edilmesinden dolayı, burada problem olarak görülen hatırlama, düşünme, öngörme gibi bazı niteliklerin O'na atfedilemeyeceği açıktır. Eğer bu niteliklerin O'na atfedilmesi doğru değilse, o zaman Tanrı'nın zatî olmasıyla zamansızlığının tutarsız olduğu iddiası bağlamında onların gündeme getirilmesi de uygun olmayacaktır.

Kasıtlı bir biçimde ya da bir amaç doğrultusunda eylemde bulunma, karşılık/cevap verme veya karar verme gibi örneklere geldiğimizde ise, bunlar genel olarak teist düşüncede Tanrı'ya atfedilen zatî niteliklerdir ve zamansallığı savunanlar tarafından temel itiraz noktası olarak bunlar kabul edilmektedir. Örneğin, bir amaca yönelik eylemde bulunmayı düşünelim. Şüphesiz, bir amaca yönelik eylemde bulunmada “geleceğe dönük” bir tasarı ya da en azından amacın hayata geçirilmesinden “önce” bir safha mevzubahistir. William Kneale'in ifade ettiği üzere, “bir amaç için eylemde bulunmak, eylemin başlangıcından sonra meydana getirilmesi düşünülen şeye binaen eylemde bulunmaktır”²⁴. Diğer bir deyişle, bu tür bir süreçte, ilk önce geleceğe dönük bir amaç/plan, sonrasında ise onun hayata geçirilmesi söz konusudur. O yüzden, bir amaç doğrultusunda eylemde bulunmanın doğası geleceğe yönelik bir öz taşımaktadır ve bu geleceğe yönelik özü hesaba kattığımızda onun zaman gerektirdiği ifade edilebilir. Diğer bir örnek olarak karşılık veya cevap vermeyi alalım. Buradaki akıl yürütmeye göre, Tanrı'nın zaman içindeki bir varlık veya olaya karşılık vermesi O'nun zamansal olmasını gerektirir. Çünkü, Pike'ın da ifade ettiği gibi, karşılık verme doğası itibariyle karşılık verilen varlık veya olaydan sonra gerçekleşir.²⁵ Örneğin, dua vasıtasıyla Tanrı'dan bir istekte bulunan bir mümini düşünelim. Bu örnekte “önce” müminin Tanrı'dan bir istekte bulunması, “sonra” Tanrı'nın buna yönelik bir karşılık vermesi gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, burada karşılık verme süreci bir öncelik/sonralık, yani zamansal bir süreci gerektiriyor görünmektedir. İşaret edilen örneklerde gösterildiği üzere, eğer bu nitelikler zamansal olmayı gerektiriyorsa, bu durumda zamansız bir varlığa bunları atfetmenin mümkün olmadığını onaylamak gerekir.

²⁴ William Kneale, “Time and Eternity in Theology”, *Proceedings of the Aristotelian Society* 61 (1961), 99.

²⁵ Pike, *God and Timelessness*, 128. Ayrıca bk. Lucas, “The Temporality of God”, 236. Ayrıca DeWeese, *God and the Nature of Time*, 207-211.

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkün olmasına karşın, bunlar söz konusu itirazın arka planında benzer bir mantığın olduğuna işaret etmesi açısından yeterlidir. Bu mantığı birbiriyle yakından ilişkili üç temel nokta üzerinden açıklayabiliriz. İlk olarak, bu örneklerin çoğunda Tanrı'nın bir eyleme yönelik irade göstermesi söz konusu olduğu için, zatî nitelikler konusunda "irade" sıfatının kilit bir noktada durduğu ifade edilebilir. Diğer bir deyişle, zamansızlık için problem yaratan zatî niteliklerin büyük bir kısmı Tanrı'nın bir fail olarak tasarlanmasından kaynaklanmaktadır. İkinci olarak, sayılan zatî niteliklerin hepsi Tanrı'nın yaşamında bir "önce" ile "sonrayı" birbirinden ayırt ediyor görüldüğü için zamansızlık öğretisinin altını oymaktadır. Bu nitelikler, Tanrı'nın belirli bir ana kadar bir durumdayken sonraki bir anda başka bir durumda olduğunu varsayarak farklılaştığını/değiştirdiğini ima eder. Örneğin, dua etmeyi düşündüğümüzde, t_1 anında Tanrı bir karşılık verme durumunda değilken, kulun dua etmesiyle t_2 anında karşılık vermeyi irade ederek başka bir duruma doğru farklılaşmaktadır. Bu iki farklı durum veya önce ile sonra, Tanrı'nın zatîliğinin zaman gerektiren nitelikler içerdiğini iddia edenlerin temel itirazını oluşturmaktadır. Üçüncü olarak, söz konusu zatî niteliklerin sergilenişi tam anlamıyla âlemdeki zamansal düzeni takip etmektedir. Yine, dua örneği üzerinden değerlendirecek, Tanrı'nın kulunun duasına verdiği cevap, onun duada bir istekte bulunmasından "sonraya" denk gelmektedir. Vurgulanan bu üç nokta birlikte alındığında, zamansallığı savunanlara göre, Tanrı için zatî niteliklerin zamansal olmayı gerektirdiği sonuç olarak söylenebilir.

238 | db

Zamansızlık ve Zatî Nitelikler Tutarsız mıdır?

Zamansallığı savunanların bu akıl yürütmesine karşı zamansızlık öğretisi bir tarafa bırakılmalı mıdır? Öncelikle, zamansızlık öğretisinin teist Tanrı tasavvuru açısından temel öğretilerden birisi olduğunu hatırlamak gerekir. Modern dönemde çok ciddi eleştirilere muhatap olsa bile, yine de birçok düşünür tarafından merkezî öğretilerden biri olarak savunulmaya devam edilmektedir.²⁶ Bunun ya-

²⁶ Konuyla ilgili bazı çalışmalar için bk. Eleonore Stump ve Norman Kretzmann, "Eternity", *The Journal of Philosophy* 78/8 (1981); Erdem, *İlâhî Ezelilik ve Yaratma Sorunu*; Leftow, *Time and Eternity*; Murat Arıcı, "Tanrı ve Zaman: Tanrısal Bilincin Zamansızlığı Üzerine", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* 11/1 (2021); Paul Helm, *Eternal God: A Study of God without Time* (Oxford: Clarendon Press, 1997); Yavuz, *Tanrı, Ezelilik ve Zaman*.

nında, zamansızlık öğretisinden vazgeçilmesi, başta değişmezlik, mutlak ilim olmak üzere Tanrı hakkındaki diğer öğretilerde de bir revizyonu kaçınılmaz kılacaktır. Örneğin, Tanrı'nın zamansız veya zamansal şekilde yorumlanmasına bağlı olarak mutlak ilmin değerlendirilmesinde farklılıklar ortaya çıkacaktır. Peki, zamansızlık öğretisini sürdürmek isteyen kişinin Tanrı'nın zatî olmasıyla zamansız olmasının tutarsız olduğu eleştirisine karşı önünde ne tür bir çözüm yolu vardır? Zamansızlık taraftarının bu itiraza yönelik kabaca iki önemli çıkış yoluna sahip olduğunu ifade edebiliriz. İlk yol olarak, Tanrı'nın zamansallığını gerektirdiği düşünülen zatî niteliklerin zamansız bir şekilde formüle edilebileceği gösterilebilir. İkinci olarak, söz konusu zatî niteliklerin zamansal olmayı gerektirdiği kabul edilerek bunlarda bir sınırlamaya/daraltmaya gidilebilir. Şimdi sırasıyla bu cevapları görelim.

İtiraza yönelik birinci çıkış yolunu takip edenler bir şekilde zatî niteliklerin zorunlu olarak zamansal olmayı gerektirmediğini temellendirmeye çalışır. Buna göre, zatî niteliklerin insan bağlamında zamansal olmayı gerektirdiği doğru olsa bile, bundan onların Tanrı'nın da zamansal olmasını gerektireceği sonucunu çıkaramayız.²⁷ Bu iddiayı savunmak amacıyla birçok düşünür zamansız bir tarzda yorumlanabilecek zatî nitelik örneklerine başvurmaktadır. E. Stump ve N. Kretzmann'a göre, zamansal olmayı gerektirmeyen çeşitli zihinsel aktiviteler vardır ve bunların başta gelen örneği "bilme" durumudur. Onlara göre:

"Fakat zamansal bir aralık ya da bakış açısı gerektirmeyen diğer zihinsel aktivitelerin var olduğu açıktır. Bilme bunun temel örneği olarak görünür; öğrenme, akıl yürütme, sonuç çıkarma zaman isteyen şeylerken bilme böyle değildir. "Son iki saattir ne yapıyorsun?" sorusuna "Mantık çalışıyorum." ya da "Teoremleri kanıtlayıyorum." şeklinde cevap vermek anlamlıken, "Mantığı biliyorum." cevabı bu şekilde anlamlı değildir."²⁸

²⁷ Krş. Leftow, *Time and Eternity*, 283.

²⁸ Stump ve Kretzmann, "Eternity", 446. Gale, bilme her ne kadar zamansallık gerektirmeyen bir durum olsa da, onun bazı inançlar içermesi, bu inançların akıl yürütmelerde kullanılması gibi zamansal süreçleri kapsayan bir durumu ifade ettiğini ileri sürerek bu akıl yürütmeye saldırır: Gale, *On the Nature and Existence of God*, 52-53. Ancak onun dile getirdiği bu nokta insan bilgisi için doğru görünse de mutlak bilgi bağlamında bunun geçerli olmadığı söylenebilir.

Buradaki düşünceye göre, zamanla ilgili soruları makul bir şekilde yöneltememizde görüldüğü üzere, bilme, herhangi bir zamansal süre gerektirmeyen ya da süreç içermeyen ve zamansız bir şekilde formüle edilebilir bir durumdur. Benzer şekilde, William E. Mann'a göre, zamansal bir sürece işaret eden birçok zatî nitelik olsa da bundan bütün zatî niteliklerin zaman gerektirdiği sonucu çıkmaz. Bilme durumunda olduğu gibi, zatî bir nitelik herhangi bir zamansal süre gerektirmeyen bir durum şeklinde olabilir.²⁹ Bu durumda, Craig'e göre, zamansallığı savunanların bilinçle ilgili bütün durumların "özel olarak" zaman gerektiren nitelikler olduğunu göstermesi gerekir.³⁰ Dolayısıyla, zamansızlık taraftarları bilme durumunun zaman gerektirmeyen önemli bir zatî nitelik örneği olduğunu ileri sürerek yukarıdaki itirazı cevaplamaya çalışmaktadır.

Dahası zamansızlığı savunanlar bu cevabı yalnızca bilme durumuyla sınırlandırmayıp aynı zamanda onu, özellikle yukarıdaki örneklerde gösterildiği üzere, itirazın esas noktasını oluşturan "irade etme" durumlarına da uygulamaktadır. Buna göre, Tanrı'nın irade etmesinin zaman/süreç gerektirmeyen anlık veya bir defalık bir durum olarak tasarlanmasında herhangi bir mantıksal imkânsızlık yoktur. İlahi iradenin zamansız ve değişmez olduğunu açıklama noktasında geleneksel olarak başvurulan bu temel akıl yürütme, irade ve etkileri arasında bir ayırım öngörerek iradenin zamansız etkilerinin ise zamansal olabileceğini ifade eder. Bu açıdan, Stump ve Kretzmann'a göre, (i) Tanrı'nın irade ve eyleminin "kendisinin" zamanda olması ile (ii) bu irade ve eylemin "etkilerinin" zamanda olması arasında bir ayırım yapmak gerekir.³¹ Ayırma göre, Tanrı zamansız ve değişmez iradesiyle âlemdeki olaylara müdahale ederken bu iradenin etkileri zamansal olayların sıralamasına uygun bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bunun nasıl mümkün olduğunu göstermek amacıyla hem gelenekte hem de günümüz düşüncesinde çeşitli örnekler oluşturularak mevzu açık kılınmaya çalışılmaktadır. Örneğin, Helm'e göre, bir merkezî ısıtma sisteminin üzerindeki, tek bir ayarla birden fazla düzenlemenin yapılabildiği bir ayarlayıcı düşünelim. Bu ayarlayıcı sayesinde sistem sabah belirli bir saatten öğlene kadar yanar ve öğlen iki saat durur. Sonrasında akşam belir-

²⁹ Mann, "Simplicity and Immutability in God", 258. Ayrıca bk. Arıcı, "Tanrı ve Zaman".

³⁰ Craig, *Time and Eternity*, 81.

³¹ Stump ve Kretzmann, "Eternity", 448.

li bir saate kadar tekrar çalışır.³² Örnek bize iradenin tek bir hareketiyle -kendisi daha sonrasında değişmeden- zaman içerisinde meydana gelebilecek birçok etkinin üretilebileceğini gösterir. Elbette bu örnek konusunda itiraz edilebilecek birçok noktanın var olduğu aşikârdır. Mesela bu ayarlanmanın kendisi zaman alan/gerektiren bir olgu değil midir? Ya da bu ayarlama nasıl tek bir hareketle farklı etkiler üretilebilmektedir? İfade edilen sorunlarına karşın, bu örnek, iradenin bir defalık kullanımıyla zaman içerisinde birden fazla etkinin üretilmesinin mümkün olduğuna işaret etmesi açısından değerlidir.³³ Özetle, zamansızlığı savunanların burada temel iddiası, zatî bir nitelik olarak ilahi iradenin insanda olduğu üzere zamansallığı gerektirdiği itirazına karşın, onun zamansız bir şekilde formüle edilebileceğidir.

Zatî olan Tanrı düşüncesiyle zamansızlığın uyumsuz olduğu itirazına yönelik bu birinci cevapta işaret edilen bilme ve iradeyle ilgili örnekler, zatî niteliklerin zamansız olarak nasıl yorumlanabileceği konusunda kayda değer bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın, özellikle söz konusu niteliklerin insan ve Tanrı bağlamında farklı bir tarzda tezahür ettiği vurgusu itiraza cevap verebilmek adına son derece önemlidir. Çünkü bu şekilde zatî niteliklerin zamansız bir yoldan formüle edilebileceğini ortaya koyarak zatî niteliklerle zamansızlık arasında var olduğu iddia edilen uyumsuzluk bertaraf edilmiş olur. Bu açıdan, başta irade olmak üzere geniş bir zatî nitelik kümesi öngören Tanrı tasavvurları için bu yaklaşımın son derece kullanışlı bir çerçeve sunduğunu belirtebiliriz.³⁴

İtiraza yönelik ikinci cevap ise, birincisinden farklı olarak, birçok zatî niteliğin Tanrı'nın zamansal olmasını gerektireceği konusunda itirazın temel iddiasına katılır. Çünkü bu niteliklerin insan için zaman gerektirmesinde olduğu gibi onlar kendisine atfedildi-

³² Erdem, *İlâhî Ezelîlik ve Yaratma Sorunu*, 131.

³³ Gelenekte meşhur örneklerden biri Gazzâlî'nin boşanma örneğidir: Ebu Hamid el-Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-Felâsife)*, çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 18-19.

³⁴ Bununla birlikte bu yaklaşımın sunduğu cevabı yeterli görmeyip zatî niteliklerin Tanrı'nın zamansallığını gerektireceğinde ısrar eden önemli düşünürlerin olduğunu belirtmek gerekir. Örnek olarak bk. Nicholas Wolterstorff, "God Everlasting", *Inquiring About God: Selected Essays*, ed. Terence Cuneo (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Stephen T. Davis, *Logic and the Nature of God* (London: The Macmillan Press, 1983), 41-51; William Hasker, "Does God Change?", *Questions About God: Today Philosophers Ponder the Divine*, ed. Steven M. Cahn ve David Shatz (Oxford: Oxford University Press, 2002).

ğinde Tanrı'nın da zamansal olmasını ortaya çıkaracaktır. Bu durumda, itirazın önünü kesmek için atılması gereken adım problem yaratan bu niteliklerin olabildiğince sınırlandırılması, diğer bir deyişle bu niteliklerin Tanrı'ya yüklenmesinden kaçınılmasıdır. Gale'in ifadesiyle, bu bir tür Tanrı'nın zatî olmaktan çıkarılması (*depersonalization*) anlamına gelmektedir. Özellikle, Orta Çağ'da teist düşünce içerisinde bazı düşünürler, Yunan felsefesinden aldığı birikimle bu yolu takip ederek Tanrı'nın zamansız, değişmez, basit olduğu gibi geleneksel öğretileri onaylamış ve bu şekilde kutsal metinlerin bir zat olarak resmettiği ilah anlayışından bir yönüyle uzaklaşmıştır.³⁵

İtiraza bu yoldan cevap vermenin önemli bir örneği olarak İslam felsefesinde ortaya çıkan Tanrı tasavvurunu ve özellikle, yoktan yaratma bağlamında mutlak irade hakkındaki ünlü tartışmayı hatırlayabiliriz. İslam filozoflarına göre, kelâmcılar da dâhil inananların çoğu, Tanrı'nın iradesini, insan örneğinde olduğu üzere istediği zaman bir eylemi gerçekleştiren istemediği zaman da gerçekleştirilmeyen bir tarzda tasavvur etmektedir. Ancak bu tür bir tasavvur tamamen insan iradesine işaret etmekte olup Tanrı'nın böyle bir iradesi söz konusu olamaz.³⁶ Peki Tanrı'ya böyle bir irade atfı neden söz konusu olamaz? Konuyu âlemin yoktan yaratılması bağlamında değerlendiren İbn Sînâ (980-1037), âlemin sonradan belirli bir noktada iradi bir kararla yaratıldığı varsayıldığında, bunun Tanrı'da bir değişime ve dolayısıyla zamansallığa neden olacağını düşünür. Çünkü bu durum, âlemin yokluktan varlığa çıkması için iradenin önceden sahip olmadığı bir karar durumundan ona sahip olduğu bir karar durumuna doğru farklılaştığını gösterir.³⁷ Benzer şekilde, İbn Rüşd (1126-1198) de, Tanrı'ya irade atfetmenin değişim gerektireceğini varsayarak bu sıfatın insan iradesi temelinde yorumlanmasına karşı çıkar.³⁸ O zaman amaç, kudret, uygun şartlar gibi bir ögeye referansla Tanrı'nın iradesindeki bu değişimi açıklamak gerekecek ki, bunlardan her biri O'na bir zayıflık atfetmek anlamına gelecektir.³⁹

³⁵ Gale, *On the Nature and Existence of God*, 53-54.

³⁶ Hikmet Yağlı Mavil, "Kelâmî ve Felsefî Düşüncede İlâhi İrade Sorunu", *Eskiye* 43 (2021), 135.

³⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 119-122.

³⁸ İbn Rüşd, *Tutarlılığın Tutarlılığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*, çev. Kemal Işık ve Mehmet Dağ (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basımevi, 1986), 82.

³⁹ Gazzâlî, *Filozofların Tutarlılığı*, 16.

Dikkat edilirse, İslam felsefesinde yapılan irade yorumu, iradenin bir önce ile sonrayı ayırması ve bu açıdan zaman gerektirmesi noktasında, zatî niteliklerle zamansızlık arasında bir tutarsızlık olduğu itirazında dile getirilen yorumla oldukça benzerdir. Dolayısıyla, İslam filozofları, irade gibi zatî bir niteliğin Tanrı'ya atfedilmesinin O'nda değişim ve zaman gerektireceği iddiasını onaylamada itiraza hak vermektedir. Ancak onlar, bu problemin üstesinden gelebilmek adına irade gibi Tanrı için zaman ve değişim gerektiriyor görünen nitelikleri sınırlamaktadır. Örneğin, İbn Rüşd'e göre, "*Allah'ın hangi yönden fâ'il ve irade sahibi olduğu burada açıkça ortaya konmamıştır; çünkü bu âlemde Allah'ın iradesinin bir benzeri yoktur... Dolayısıyla O'nun bilgisinin nasıl olduğu kavranamadığı gibi, iradesinin de nasıl olduğu kavranamaz*"⁴⁰. Bu örnekte görüleceği üzere, ikinci cevabı savunanlar, Tanrı'nın zamansızlığı ve değişmezliği konusunda problem yaratan bu nitelikleri O'na atfetme konusunda temkinli davranmaktadır.

Tanrı'nın zatî olmasıyla zamansızlığı arasında uyumsuzluk olduğu itirazına yönelik bu iki cevabın aslında farklı Tanrı tasavvurları açısından itirazı bir şekilde karşıladığı ve bundan dolayı itirazın zamansızlık düşüncesini terk etmemizi gerektirecek kadar güçlü olmadığını gösterdiği söylenebilir. Ancak burada iki cevabın bir Tanrı tasavvuru bağlamında ima ettiği çerçeve birbirinden oldukça farklıdır. Şöyle ki, birinci cevabı savunanlar, anlaşılabilir ve ilişki kurulabilir bir Tanrı tasavvurunu önemsemelerinden dolayı O'na oldukça geniş bir zatî nitelik örneği atfetmektedir. Bunların Tanrı'ya atfedilmesinin temel gerekçesi, ifade edildiği gibi, O'nun doğasının yalnızca bu yolla bilinebileceği ve bu şekilde kendisi hakkında bazı bilgilere sahip olduğumuz bir Tanrı'yla ancak bir ilişkinin kurulabileceğidir. Aksi durumda, kendisi hakkında herhangi bir bilgimizin olmadığı bir varlığı ne konuşmamız ne de onunla bir ilişki kurmamız söz konusu olamaz. Bu görüşü savunanların Tanrı'ya atfettikleri zatî niteliklerde ön plana çıkan önemli bir husus ise, bunların insan zatına atfedilen niteliklerle bir dereceye kadar "benzerlik" taşımasıdır. Çünkü Tanrı'ya atfedilen bilgi, irade, kudret gibi zatî nitelikler, -her ne kadar Tanrı bağlamında farklı şekilde yorumlanıyor olsa da- bir dereceye kadar insanın da sahip olduğu nitelikleri dile getirmektedir.

⁴⁰ İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*, 82.

Bu birinci görüşü savunan düşünürler, bu çalışmada ele alınan zatî niteliklerle zamansızlık arasında tutarsızlığın olduğu iddiasına karşı ise, bu niteliklerin zamansızlık düşüncesiyle uyumlu bir yorumunun yapılabileceğini ileri sürmektedir. Onların bu açıdan önerdikleri çözüm, zatî niteliklerin zamansız bir tarzda formüle edilebileceğini göstermeye dayanmaktadır. Buna göre, zatî nitelikler her ne kadar insan bağlamında zamansal olmayı gerektirse de, bunun Tanrı için de geçerli olduğunu söylemek doğru değildir. Tabii bu önerinin ne kadar yeterli olduğu, konuyla ilgili hem geleneksel hem de çağdaş literatür göz önüne alındığında oldukça tartışmalıdır. Bu noktada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, bu görüşün barındırdığı antropomorfik bir Tanrı tasavvuruna düşme tehlikesidir. Buna göre, çağdaş Batı din felsefesi literatürünün de gösterdiği üzere, Tanrı'nın çeşitli zatî niteliklere sahip olduğunu savunan birçok düşünürün günümüzde zamansızlığı bir tarafa bıraktığı görülmektedir. Söz konusu düşünürler, zatî niteliklere sahip olmayla zamansızlığın uyumsuzluğu iddiasına hak verip Tanrı'nın zamansal olduğunu kabul etmektedir. Çünkü zatî niteliklerin anlaşılmasında insanla benzerlik temel olarak alındığı için, bu niteliklerin insan örneğinde olduğu üzere Tanrı'da da zaman ve değişim gerektirdiği ifade edilmektedir. Bu yaklaşımın doğal sonucu ise, zaman ve değişimin içinde olan ve nitelikleri itibariyle biraz daha insana yaklaşan bir Tanrı anlayışıdır. Bu açıdan, çağdaş dönemde zamansızlık, değişmezlik gibi klasik öğretileri reddedenlerin, Tanrı'nın zatî niteliklerini güçlü bir biçimde savunan düşünürler arasından çıkması şaşırtıcı değildir.

Buna karşı, ikinci cevabı takip edenler, mükemmelliğini korumayı hedefledikleri için Tanrı ile insan arasındaki "farklılığa" odaklanmakta ve bundan dolayı zatî niteliklerin Tanrı'ya atfedilmesi konusunda temkinli davranmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre, Tanrı'ya atfedilen özellikle irade gibi zatî nitelikler, insanda olduğu gibi Tanrı'nın da zamansal ve değişebilir olmasına yol açacaktır. Zamansal ve değişebilir olmanın sonlu varlığa yüklenilen nitelikler olduğunu dikkate aldığımızda, Tanrı'ya bu şekilde zatî nitelikler atfetmek O'nun mükemmelliğinin altını oyacaktır. Dolayısıyla, mükemmelliği korumanın yolu bu tür nitelikleri Tanrı'ya atfetmekten kaçınmaktır. Tabii, bahsi geçen görüşü savunanlar, bu tür nitelikleri Tanrı için uygun görmediklerinden dolayı zatî niteliklerle zamansızlık arasında tutarsızlığın olduğu iddiasını da doğal olarak karşılamış olmaktadır. Çünkü problemin kaynağında zatî nitelikler bulunduğu

için Tanrı'ya zatî nitelik atfetme konusunda temkinli davranmak doğal olarak problemi çözmeyi kolaylaştırmaktadır.

Öte yandan, bu ikinci cevabın, daha az zatî nitelik atfedildiğinde Tanrı'nın doğasının nasıl bilineceği ya da Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin nasıl sağlanacağı şeklindeki itirazlarla sık karşılaştığını da ifade etmek gerekir. İtiraza göre, Tanrı'ya bu nitelikleri atfetmediğimiz durumda, teistik tasavvurun varsaydığı dinamik Tanrı-âlem ilişkisini tesis etme imkânımız büyük ölçüde ortadan kalkacaktır. İtiraz eden düşünürlerin başında gelen Gazzâlî, bu noktayı “[Filozofların] Allah'a saygıda aşırıya kaçan bu görüşleri, onları saygıdan anlaşılan her şeyi geçersiz kılma noktasına getirmiş, yüce Allah'ı da âlemde meydana gelen şeylerden haberi olmayan bir ölü durumuna düşürmelerine yol açmıştır”⁴¹ şeklinde gündeme getirmektedir. Dolayısıyla, Tanrı'nın zatî niteliklerinin sınırlandırılmasının bizi “zamansızlık ile zatî niteliklerin tutarsızlığı” gibi itirazlardan önemli ölçüde koruyacağını söyleyebilmemize karşın, onun başka yönlerden ortaya çıkacak bazı problemlerle yüzleşmesi gerektiğini de hatırd tutmak gerekir.

Sonuç

Günümüz düşüncesinde Tanrı'nın da diğer varlıklar gibi zamansal olduğu görüşü yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bunun önemli sebeplerinin başında karşıt görüş olan zamansızlığın açıklamakta zorluk çektiği sorunlar gelmektedir. Zamansallık görüşünde olanlar kendi pozisyonlarını temellendirmek amacıyla bu sorunlara bir gerekçe olarak başvurmaktadır. Bu anlamda zamansallığın başvurduğu sorunlardan biri, teist düşüncede Tanrı'nın zatî niteliklere sahip bir şekilde tasarlanmasına karşın bunun zamansızlık öğretisiyle tutarsız olduğu iddiasıdır. Zamansallığı savunanlara göre, ilim, irade, karar verme, eylemde bulunma gibi zatî niteliklere sahip olduğu onaylandığında, Tanrı'nın zamansızlığının tasdiki imkânsız hâle gelir. Çünkü bahsi geçen nitelikler, özellikle insan bağlamında düşünüldüğünde, zaman gerektiren nitelikler oldukları için, Tanrı'nın bunlara sahip olduğunun kabulü durumunda O'nun ayrıca zamansal olduğu da sonuç olarak onaylanmalıdır. Bu yüzden, zamansızlık taraftarlarının Tanrı'nın zamansız ve zatî niteliklere sahip olduğu görüşünde büyük bir tutarsızlık vardır.

⁴¹ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, 72.

Farklı Tanrı tasavvurlarından itiraza yönelik karşılıklar bağlamında ön plana çıkan iki cevaba burada işaret edildi. Bu itiraza yönelik birinci cevabı savunanlar, Tanrı'nın sahip olduğu zatî niteliklerin, insanda ortaya çıktığından farklı bir tarzda olduğunu ileri sürerek bunların zamansız olarak yorumlanabileceğini iddia eder. Bunlar zamansız olarak kabul edilirse, bu durumda zatî niteliklerle zamansızlık arasında ortaya çıktığı ileri sürülen tutarsızlık da çözülmüş olur. İkinci cevap ise, Tanrı'ya atfedilen, özellikle irade gibi zatî niteliklerde bir sınırlamaya giderek itirazı karşılamaya çalışır. Bu cevaba göre, söz konusu niteliklerin insan için zamanı gerektirmesinde olduğu gibi, bunların Tanrı'ya atfı durumunda O'nun da zamansal olmasına neden olacaktır. O yüzden, itirazın önüne geçmenin yolu zamansal olmayı gerektiren bu niteliklerin Tanrı'ya yüklenmesinden kaçınmaktır.

İki cevap karşılaştırıldığında, birinci cevabın benzerliği, ikinci cevabın ise farklılığı ön plana çıkarttığı rahatlıkla dile getirilebilir. Buna göre, birinci cevap, her ne kadar zatî nitelikleri insanın sahip olduğu tarzdan farklı (yani zamansız olarak) yorumluyor olsa da nihayetinde benzerlikten hareketle bu nitelikleri Tanrı'ya atfetmektedir. Bunun aksine, ikinci cevap, insani tecrübeden hareketle Tanrı'ya belirli zatî nitelikler atfetmenin önemli sorunlara yol açtığını varsayarak O'nun yaratılmış varlıktan farklı olduğu üzerine yoğunlaşmaktadır. Burada iki cevabın bir Tanrı tasavvurunda neyi öncelediği açısından, birinci cevabın "anlaşılabilir ve ilişki kurulabilir" bir Tanrı tasavvurunu, ikinci cevabın ise temel olarak "mükemmelliği" aldığını vurgulamak gerekir. Kendisiyle ilgili ancak çeşitli bilgilere sahip olduğumuz bir varlık hakkında konuşabileceğimiz ve ilişki kurabileceğimiz varsayıldığı için, birinci cevap insan tecrübesinden hareketle O'na çeşitli zatî nitelikler atfederek buna bir zemin hazırlamaktadır. Ancak bu noktada insanın sahip olduğu zatî niteliklerin referans noktası olarak alınması, dolaylı olarak antropomorfik bir Tanrı tasavvuruna da birçok yönden kapı aralamaktadır. Konuyla ilgili literatür hesaba katıldığında, her ne kadar klasik dönemde Tanrı'nın zamansızlığıyla zatî nitelikleri birlikte savunulmuş olsa da, modern dönemle birlikte zatî nitelikleri savunanların zamansızlık gibi öğretileri aşamalı olarak terk ettiği görülmektedir. Çünkü Tanrı'ya atfedilen zatî niteliklerin mantıksal açıdan daha açık kılınması, bunların birçok açıdan insan tecrübesi baz alınarak yorumlanmasını gerektirmektedir. Bunun sonucu, insanla daha fazla ilişki kurabilir bir Tanrı tasavvuru adına, insana daha fazla

benzeyen bir Tanrı anlayışıdır. Bunun aksine, ikinci cevap, mükemmelliğini korumayı esas alarak olabildiğince O'nun yaratılmış varlıktan farkı üzerine odaklanmaktadır. Yaratılmış varlığın zamansal, değişebilir, yok olabilir, sınırlı doğası göz önüne alındığında, mükemmel varlıkla sonlu varlığın farklılığı üzerine odaklanmak doğal sonuç olarak görünmektedir. O yüzden, burada ortaya konulanlarla birlikte mükemmellik kavramının teist Tanrı tasavvurunun merkezinde bulunduğunu hatırladığımızda, bunların kişiyi antropomorfik bir zemine doğru kayma tehlikesine karşı daha korunaklı kılacağı sonuç olarak söylenebilir.

Kaynakça

- Arıcı, Murat. "Tanrı ve Zaman: Tanrısal Bilincin Zamansızlığı Üzerine". *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* 11/1 (2021), 1-23.
- Bertocci, Peter A. *Introduction to the Philosophy of Religion*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1951.
- Boethius. *The Consolation of Philosophy*. İng. çev. David R. Slavitt. Cambridge: Harvard University Press, 2008.
- Burns, Elizabeth. "Classical and Revisionary Theism on the Divine as Personal: A Rapprochement". *International Journal for Philosophy of Religion* 78 (2015), 151-165.
- Coburn, Robert C. "Professor Malcolm on God". *Australasian Journal of Philosophy* 41/2 (1963), 143-162.
- Craig, William L. *Time and Eternity: Exploring God's Relationship to Time*. Illinois: Crossway Books, 2001.
- Craig, William L. "Divine Timelessness and Personhood". Erişim: 20.11.2023. <https://www.reasonablefaith.org/writings/scholarly-writings/divine-eternity/divine-timelessness-and-personhood>.
- Davis, Stephen T. *Logic and the Nature of God*. London: The Macmillan Press, 1983.
- Demir, Osman. "Zât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 19.11.2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zat>.
- Dennett, Daniel C. "Conditions of Personhood". *The Identities of Persons*. ed. Amelie O. Rorty. 175-196. Berkeley: University of California Press, 1976.
- DeWeese, Garrett J. *God and the Nature of Time*. Burlington: Ashgate, 2004.
- Erdem, Engin. *İlâhî Ezelîlik ve Yaratma Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Gale, Richard M. *On the Nature and Existence of God*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Ganssle, Gregory E. "Introduction". *God and Time: Essays on the Divine Nature*. ed. G. E. Ganssle ve D. M. Woodruff. 3-18. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- el-Gazzâlî, Ebu Hamid. *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-Felâsife)*. çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Hasker, William. "Does God Change?". *Questions About God: Today Philosophers Ponder the Divine*. ed. Steven M. Cahn ve David Shatz. 137-145. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Helm, Paul. *Eternal God: A Study of God without Time*. Oxford: Clarendon Press, 1997.

- Hick, John H. *Philosophy of Religion*. New Jersey: Prentice-Hall, 1990.
- İbn Rüşd. *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*. çev. Kemal Işık ve Mehmet Dağ. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basımevi, 1986.
- İbn Sînâ. *Kitâbu’ş-Şifâ: Metafizik II*. çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Kneale, William. “Time and Eternity in Theology”. *Proceedings of the Aristotelian Society* 61 (1961), 87-108.
- Kılıç, Recep. “Kur’an’da Ulûhiyet Anlayışı Üzerine”. *Kur’an’ı Anlamanın Fikrî Arkapları: Varlık, Bilgi, İnsan*. 185-232. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Leftow, Brian. *Time and Eternity*. Ithaca: Cornell University Press, 1991.
- Legenhausen, Gary. “Is God a Person?”. *Religious Studies* 22/3-4 (1986), 307-323.
- Lucas, John R. “The Temporality of God”. *Quantum Cosmology and The Laws of Nature: Scientific Perspectives on Divine Action*. ed. R. J. Russell, N. Murphy ve C. J. Isham. 235-246. Berkeley, California: The Center for Theology and the Natural Sciences, 1996.
- Mann, William E. “Simplicity and Immutability in God”. *The Concept of God*. ed. Thomas V. Morris. 253-267. Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Pike, Nelson. *God and Timelessness*. London: Routledge and Kegan Paul, 1970.
- Strawson, Peter F. *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Routledge, 1959.
- Stump, Eleonore ve Kretzmann, Norman. “Eternity”. *The Journal of Philosophy* 78/8 (1981), 429-458.
- Swinburne, Richard. *The Coherence of Theism*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Thatcher, Adrian. “The Personal God and a God Who is a Person”. *Religious Studies* 21/1 (1985), 61-73.
- Van Inwagen, Peter. *The Problem of Evil*. Oxford: Clarendon Press, 2006.
- Wolterstorff, Nicholas. “God Everlasting”. *Inquiring About God: Selected Essays*. ed. Terence Cuneo. 133-156. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Yağlı Mavil, Hikmet. “Kelâmî ve Felsefî Düşünce de İlâhî İrade Sorunu”. *Eskiye* 43 (2021), 119-144.
- Yavuz, Zikri. *Tanrı, Ezelilik ve Zaman*. Ankara: İlahiyât, 2018.

